

Krzyżanowski, Leszek

Dwie koncepcje marksizmu : Jerzy Plechanow i Max Adler

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filozofia 13 (234), 49-60

1991

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Zakład Filozofii

Leszek Krzyżanowski

DWIE KONCEPCJE MARKSIZMU: JERZY PLECHANOW I MAX ADLER

Zarys treści. Pojawienie się ruchu intelektualnego w łonie socjaldemokracji austriackiej na początku XX w. (M. Adler, O. Bauer, K. Renner, R. Hilferding) oznaczało próbę rozwinięcia teorii klasyków marksizmu przez odwołanie się do filozofii Kanta. Ostra polemika wśród teoretyków II Międzynarodówki wokół węzłowych zagadnień teoretycznych marksizmu doprowadziła do polaryzacji stanowisk. W niniejszym artykule pragniemy przybliżyć wypracowane w tych sporach dwa stanowiska skrajne: J. Plechanowa i M. Adlera w rozumieniu samego marksizmu.

Zainteresowanie austromarksizmem w Europie Zachodniej od połowy lat sześćdziesiątych stale wzrasta. Mówi się nawet o renesansie austromarksizmu — wznawia się prace jego reprezentantów: M. Adlera, O. Bauera, K. Rennera, R. Hilferdinga i innych, organizuje sympozja i pisze rozprawy naukowe na ten temat. Uwarunkowania tego fenomenu są oczywiście różne dla socjalistów Austrii, RFN, Włoch, Francji, Wielkiej Brytanii, USA. Główną jednak przyczyną wzrostu zainteresowań, jak nam się wydaje, jest dążenie do skonstruowania alternatywnej w stosunku do rewolucyjnego marksizmu koncepcji tzw. „demokratycznego socjalizmu”. Wiele nadziei pokłada się przy tym w możliwości wykorzystania tzw. „austriackiego socjalizmu” do wypracowania nowej, „trzeciej drogi”, drogi „rewolucyjnego reformizmu”, pośredniej między realnym socjalizmem a współczesnym kapitalizmem. „Ponieważ droga do socjalizmu realnego nie jest łatwa i wymaga ostrych starć z imperializmem — pisze E. Wimmer — to poszukiwania dróg okólnych mogą się niektórym wydać poszukiwaniami »nowego socjalizmu«”¹.

Także w krajach socjalistycznych, poczynając od lat siedemdziesiątych, wydano wiele prac krytycznych, podejmujących analizę niektórych aspektów ideologii austromarksizmu².

¹ E. Wimmer, *Austromarxismus und die „dritten Wege“*, [in:] *Pladoyers einen wissenschaftlichen Sozialismus*, Wien 1981, s. 94.

² M. Waldenberg, *Wzlot i upadek K. Kautsky'ego. Studium z historii myśli społecznej i politycznej*, t. 1—2, Kraków 1972; R. Rudziński, *Ideał moralny a proces dziejowy w marksizmie i neokantyzmie*, Warszawa 1975; M. A.

Austromarksizm, jako ideologia i praktyka socjaldemokracji austriackiej, aspirujący do twórczego rozwinięcia nauki klasyków, jest w rzeczywistości kontynuacją wysiłków E. Bernsteina zmierzających do rewizji fundamentalnych założeń doktryny klasyków. Swoimi korzeniami sięga do koncepcji F. A. Langego i O. Liebmana, wypracowanych jeszcze w latach sześćdziesiątych XIX w., oraz neokantyzmu szkoły marburskiej, szczególnie H. Cohena. Samo pojęcie „austromarksizm” jest oczywiście umowne, ponieważ żadne osobliwości w rozwoju teorii socjalizmu w poszczególnych krajach nie doprowadziły do wypracowania jakiegoś nowego, swoście „narodowego” marksizmu, aczkolwiek w przeszłości były podejmowane próby uzasadnienia takiego stanowiska. Na przykład K. Kautsky twierdził, iż

...w ramach szkoły marksistowskiej można wyodrębnić różne nurty [...]. Możemy mówić, zgodnie z teorią materialistycznego pojmowania dziejów, iż każdy kraj posiada swoją specyfikę w tworzeniu szczególnych form marksizmu [...] możemy więc mówić o marksizmie austriackim, holenderskim, francuskim, amerykańskim, rosyjskim³.

Austromarksizm powstał w specyficznych warunkach monarchii austro-węgierskiej, obciążonej balastem problemów ekonomicznych, politycznych, społecznych i narodowościowych. Fakt ten w istotny sposób przyczynił się do powstania na początku XX w. w Wiedniu grupy radykalnie myślących intelektualistów (M. Adler, O. Bauer, K. Renner, R. Hilferding, F. Adler i inni), którzy w założonym przez siebie periodyku „Marx—Studien” w latach 1904—1923 (6 tomów) opublikowali swoje fundamentalne prace (M. Adler, *Kausalität und Teleologie im Streite um die Wissenschaft*; K. Renner, *Die soziale Funktion der Rechtsinstitute*; O. Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*; R. Hilferding, *Das Finanzkapital*)⁴. Od roku 1907 rozpoczęto wydawanie

Chevešy, *Iz istorii kritiki filosofskich dogm II Internacionala*, Moskwa 1977; W. Lehrke, *Austromarxismus alias Austrorevisionismus am Beispiel M. Adlers*, Deutsche Zeitschrift für Philosophie, Berlin 1981, nr 6; F. Novosad, *Austromarxistická revizia filosofskich zakladov marxizma*, Brno 1981; S. M. Brajovič, *Karl Kautskij: evolucija ego vzgljadov*, Moskva 1982; N. Iribadžakov, *Kritika metafizičeskogo rozuma*, Moskva 1983; *Marksistskaja filosofija v meždunarodnom rabočem dviženii w konce XIX—načale XX veka*, Moskva 1984; V. J. Švejcer, *Social-demokratija Avstrii: kritika političeskich koncepcii i program*, Moskva 1987; I. M. Kijamkin, *Revoljucionnyj marksizm protiv metodologii revizionizma*, Voronež 1988.

³ K. Kautsky, *Zum 30. Todestage von Karl Marx*, Vorwärts, nr 62 z 14 III 1913.

⁴ Marx—Studien. Blätter zur Theorie und Politik des wissenschaftlichen Sozialismus, Hg. M. Adler und R. Hilferding — Bd 1, 1904, 433 s.: R. Hilferding,

organu teoretycznego Socjaldemokratycznej Partii Austrii (SDPÖ), którego redaktorem pozostawał przez prawie ćwierć wieku O. Bauer. Wspomniana grupa stanowiła w SDPÖ jej trzon ideowo-teoretyczny. Dążyła ona do

...systematycznego ujęcia nauki K. Marksa i F. Engelsa, wydobycia jej pełnej treści [...] jej dalszej kontynuacji przez nieustanne wiązanie i konfrontację jej wyników z wszelkimi filozoficznymi i naukowymi dokonaniem naszej epoki⁵.

Po pierwszej wojnie światowej jedność ideowa członków grupy zanikła, coraz bardziej różnicowały się ich poglądy: M. Adler skłaniał się w kierunku lewicowego radykalizmu socjaldemokratycznego, K. Renner odchodził w stronę otwartego reformizmu. Fakt ten nie przeszkadzał im jednak pozostawać w szeregach tej samej socjaldemokratycznej partii, w której Bauerowska zasada jedności organizacyjnej uważana była za cel najwyższy. R. Hilferding, który w 1906 r. przeniósł się do Niemiec, ale w dalszym ciągu utrzymywał ściśle kontakty ideowe i polityczne z grupą wiedeńską, z czasem związał się z niemiecką socjaldemokracją, zajmując wysokie stanowiska w parlamencie i rządzie.

Wystąpienie E. Bernsteina na przełomie XIX i XX w. z programem rewizji fundamentalnych zasad doktryny marksistowskiej z całą ostrością ujawniło niezbedność samookreślenia się ruchu socjalistycznego wobec nowej epoki historycznej. Publikacja tego programu oraz kilkuletnia debata wokół niego zostały odnotowane przez przeciwników nurtu marksistowskiego jako przejaw jego kryzysu, który doprowadzi go do upadku. Pierwszy mianem „kryzysu” określił sytuację w marksizmie i w ruchu socjalistycznym T. Masaryk (*Die wissenschaftliche und philosophische Krise innerhalb des Marxismus*, 1898; *Die philosophischen und soziologischen Grundlagen des Marxismus*, 1899). Sugerował on, iż socjalizm znajduje się w zwrotnym punkcie procesu adaptacji, w wyniku której stanie się pełnoprawnym składnikiem kultury burżuazyjnej, wy-

Böhm — Bawerks Marx — Kritik (61 s.); Karner [K. Renner], *Die soziale Funktion der Rechtsinstitute, besonders des Eigentums* (128 s.); M. Adler, *Kausalität und Teleologie im Streite um die Wissenschaft* (241 s.); — Bd 2, 1907, 576 s.: O. Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (576 s.); — Bd 3, 1910, XXI, 573 s.: R. Hilferding, *Das Finanzkapital* (447 s.); T. Grigorowici, *Die Wertlehre von Marx und Lassalle: Einleitung zur Geschichte eines wissenschaftlichen Missverständnisses* (95 s.); — Bd 4, 1, 1918, XXIV, 206 s.: M. Adler, *Die sozialistische Idee der Befreiung bei Marx: zu seinem 100. Geburtstag* (24 s.); G. Eckstein, *Der Marxismus in Praxis*; K. Kautsky, *Kriegsmarxismus: Eine theoretische Grundlegung des 3. August*; — Bd 4, 2, 1922, 317 s.: M. Adler, *Die Staatsauffassung des Marxismus: Ein zur Unterscheidung von soziologischer und juristischer Methode*; — Bd 5, 1, 1923, 111 s.: O. Leichter, *Die Wirtschaftsrechnung in der sozialistischen Gesellschaft*.

⁵ Marx—Studien, Bd 1, 1904, s. V.

zbywając się agresywnej opozycji wobec niej, manifestowanej w hasłach ateizmu, materializmu i rewolucji społecznej. Z czasem stanie się uniwersalną wizją świata i koncepcją życia. Symptodem takiej ewolucji była, zdaniem Masaryka, aprobata forum parlamentarnego przez socjalistów oraz nawiązanie do zasad filozoficznych Kanta na płaszczyźnie teoretycznej.

Do tej diagnozy kryzysu ustosunkowali się także inni marksiści, na przykład A. Labriola (*O tak zwanym kryzysie marksizmu*)⁶ i K. Kautsky (*Trzy kryzysy marksizmu*)⁷. Max Adler twierdził, iż diagnoza upadku marksizmu jest tylko pobożnym życzeniem, a program jego rewizji świadczył w istocie o dynamice rozwoju doktryny w nowych historycznych warunkach.

Kryzys marksizmu — pisał — polegał w istocie na postępującym rozszerzaniu jego wpływów, stowarzyszonym ze wzrastającym uznaniem teoretycznym bądź też wrogim ustosunkowaniem z zewnątrz oraz rozjaśniającą autorefleksją wewnątrz; równie mało miało to wspólnego z jego końcem i rozpadem, jak wyrastanie zasiewu z rozpadającym się ziarna⁸.

Jednocześnie uznał on za niezbędną dla twórczego rozwoju marksizmu pracę nad rozpoznaniem i usunięciem niedostatków analizy logicznej i niejasności pojęciowych w celu wykazania, iż krytyka z zewnątrz w istocie dotyczy tylko zdeformowanych wersji marksizmu. Z tej racji zakwestionował prawomocność marksizmu związanego ze światopoglądem naturalistycznym, a także koncepcje wiążące marksizm z materializmem filozoficznym.

Lenin w 1900 r., charakteryzując powstałą wewnątrz marksizmu sytuację, pisał:

Rozbieżności między tymi marksistami, którzy bronią tak zwanego „nowego prądu krytycznego”, a tymi, którzy bronią tak zwanej „ortodoksji”, polega na tym, że jedni i drudzy w różnych kierunkach chcą przetwarzać i rozwijać marksizm; jedni chcą pozostać konsekwentnymi marksistami rozwijając podstawowe tezy marksizmu stosownie do zmieniających się warunków i lokalnych właściwości różnych krajów oraz rozpracowując dalej teorię Marksa, drudzy odrzucają pewne mniej lub bardziej istotne strony nauki Marksa, stają na przykład w filozofii nie po stronie materializmu dialektycznego, lecz po stronie neokantyzmu [...]. Pierwsi oskarżają za to drugich o eklektyzm i, moim zdaniem, oskarżają zupełnie słusznie. Drudzy nazywają pierwszych „ortodoksyjnymi”, a używając tego wyrażenia nie należy nigdy zapominać, że ukuli je przeciwnicy w polemice,

⁶ A. Labriola, *Szkice o materialistycznym pojmowaniu dziejów*, Warszawa 1961, s. 240—267.

⁷ K. Kautsky, *Tri krizisa marksizma*, [w:] *Očerednye problemy meždunarodnogo socjalizma. Sbornik statej*, Moskva 1918.

⁸ M. Adler, *Kausalität und Teleologie im Streite um die Wissenschaft*, Wien 1904, s. 208.

że „ortodoksyjni” odrzucają nie krytykę w ogóle, lecz tylko „krytykę” eklektyków⁹.

Jerzy W. Plechanow był pierwszym, który wystąpił z serią krytycznych artykułów przeciw E. Bernsteinowi, broniąc tezy o całościowym charakterze marksizmu i dowodząc fałszywości tezy o braku w marksizmie własnej filozofii¹⁰. Nawet tacy wybitni teoretycy II Międzynarodówki, jak K. Kautsky, A. Labriola, R. Luksemburg, nie rozumieli całościowego charakteru marksizmu, redukując go bądź do teorii materialistycznego pojmowania dziejów, bądź do problematyki socjalizmu naukowego. Niezrozumienie struktury marksizmu, ignorowanie filozofii jako jego części składowej prowadziło często do podejmowania prób jego uzupełnienia filozofią Kanta, Macha i innych. Na przykład K. Kautsky w liście do Plechanowa pisał:

...moje zainteresowania filozofią nigdy nie były zbyt wielkie. Wołę nie pisać o problemach filozoficznych, choć oczywiście mam własne przekonania filozoficzne, są to przekonania moich nauczycieli, materializm dialektyczny. Sądzę jednak, iż można być w pewnym sensie neokantystą i akceptować jednocześnie historyczną i ekonomiczną doktrynę marksizmu¹¹.

Walka Plechanowa przeciwko rewizjonizmowi, w szczególności jego krytyka rewizjonizmu w filozofii, miała też niemałe znaczenie dla międzynarodowej socjaldemokracji.

Zaznaczmy tylko — pisał Lenin — iż jedynym marksistą w międzynarodowej socjaldemokracji, który z punktu widzenia konsekwentnego materializmu dialektycznego przeprowadził krytykę tych nieprawdopodobnych banałów, jakie tu napisali rewizjoniści, był Plechanow¹².

Warto odnotować, iż wczesne prace klasyków, mające ogromną wartość filozoficzną, takie jak *Ideologia niemiecka*, *Przyczynek do krytyki Heglowskiej filozofii prawa*, *Rękopisy ekonomiczno-filozoficzne z 1844 roku*, *Rękopisy ekonomiczne 1857—1858*, były nieznane Plechanowowi i całemu pokoleniu teoretyków II Międzynarodówki. Fakt ten, oczywiście, nie może tłumaczyć szeregu błędów, jakich dopuścili się marksiści walczący o jedność i czystość doktryny, tłumaczy jednak w pewnym stopniu okoliczności prowadzonej walki. Mam tu na myśli błędną tezę Ple-

⁹ W. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 3, Warszawa 1984, s. 581.

¹⁰ Bernstein a materializm (1898), *Za co mamy mu dziękować? List otwarty do K. Kautsky'ego* (1898), *Konrad Schmidt przeciw K. Marksowi i F. Engelsowi* (1898), *Marksizm czy kantyzm* (1899), *Cant przeciw Kantowi, czyli testament duchowy p. Bernsteina* (1899) — wszystkie prace zamieszczone w: J. Plechanow, *Przeciw rewizjonizmowi*, Warszawa 1958.

¹¹ G. V. Plechanov, *Filosofsko-literaturnoe nasledie*, t. 2, Moskwa 1973, s. 172.

¹² W. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 17, Warszawa 1986, s. 17.

chanowa, iż marksizm jest rodzajem „spinozizmu” — i nie jest istotne, że autor tej tezy formułuje w *Podstawowych zagadnieniach marksizmu* wobec niej szereg zastrzeżeń.

Tuż po ukazaniu się pracy Plechanowa w przekładzie niemieckim w 1910 roku, na łamach „Der Kampf” pojawiła się seria artykułów M. Adlera, które następnie zostały włączone do jego książki *Marxistische Probleme* (1913) jako trzy kolejne jej rozdziały: *Marxismus und Materialismus*, *Dialektik oder Metaphysik* i *Dialektik des Werdens*¹³. Adler opowiada się konsekwentnie za marksizmem, lecz bez materializmu i bez materialistycznej dialektyki; marksizmem rozumianym nie jako jedność teoretyczna trzech części składowych, lecz zredukowanym do teorii socjologiczno-ekonomicznej. Twierdzi wprost, iż

W istocie wystarczy już sama konstatacja Plechanowa, że ten „rozwinęty materializm” jest współczesnym Spinozizmem, aby każdy, kto uzna to twierdzenie za poprawne, zgodził się, iż nie jest on już materialistą¹⁴.

Zauważmy, iż takie podejście do koncepcji klasyków datuje się u Adlera jeszcze z okresu młodzieńczego, kiedy jako 19-letni student w artykule *Die materialistische Geschichtsauffassung und ihre Bedeutung für die Sozialdemokratie* (1893) pisał:

Nie ma potrzeby w tym, aby materialistyczne pojmowanie dziejów szło ręką w rękę z materializmem. Wskutek tego nie ma i potrzeby traktowania materializmu jako nierozdzielnie związanego z socjaldemokracją. Przeciwnie światopogląd materialistyczny także nie ma nic wspólnego z materialistycznym pojmowaniem dziejów. Pierwszy jest bowiem określoną koncepcją ontologiczną, a drugie jest nauką na podobieństwo psychologii czy chemii¹⁵.

Plechanow opowiadał się konsekwentnie za całościowym rozumieniem marksizmu. Swoje stanowisko prezentował wielokrotnie, w szcze-

¹³ *Marxismus und Materialismus* (Der Kampf, Bd 3, 1909—1910), *Dialektik oder Metaphysik* (Der Kampf, Bd 5, 1911—1912), *Dialektik des Werdens* (Der Kampf, Bd 5, 1911—1912), *Marxistische Probleme: Beiträge zur Theorie der materialistischen Geschichtsauffassung und Dialektik* (Stuttgart 1913, s. 60—103). Pierwsze trzy prace zostały włączone do: M. Adler, *Ausgewählte Schriften*, Hg. P. Heintzel, N. Leser u.a., Wien 1981, s. 435—456.

¹⁴ *Idem*, *Marxistische Probleme...*, s. 65.

¹⁵ Również w szeregu innych artykułów z tego okresu — *Apologie der Sozialdemokratie und ihrer Anhänger* (1893), *Die Bourgeoisie und die sozialdemokratische Bewegung* (1893), *Zur Kritik der materialistischen Geschichtsauffassung* (1894), *M. Stirner — ein Beitrag zur Feststellung des Verhältnisses von Sozialdemokratie und Individualismus* (1894) — daje się zauważyć wzrastające zainteresowanie M. Adlera marksizmem. Wymienione tu artykuły i wszystkie pozostałe rękopisy, nigdzie nie publikowane, napisane w latach 1893—1928 (150 artykułów), znajdują się w: International Institut vor soziale Geschiedenis in Amsterdam, im Nachlass Karl Kautsky's. Są dostępne w transkrypcji: *Hektographierte Ausgabe von A. Pfabigan*, Wien 1978.

gólności w artykułach przeciw P. Struwemu i w *Dwudziestej piątej rocznicy śmierci K. Marksa*, ale przede wszystkim w pracy *Podstawowe zagadnienia marksizmu*, w której podkreślał nierozzerwalny związek filozofii materialistycznej z marksizmem.

Marksizm — pisał — to całkowity światopogląd. Wyrażając się zwięźle — jest to materializm współczesny, stanowiący najwyższy obecnie stopień rozwoju tego poglądu na świat, którego podstawy zostały założone już w starożytnej Grecji przez Demokryta, a po części nawet przez jego poprzedników, myślicieli jońskich¹⁶.

Max Adler i pozostali reprezentanci austromarksizmu od samego początku odrzucali pogląd, jakoby marksizm z konieczności obejmował „dialektykę, materializm, naukę o sprzecznościach jako stymulatorze postępu społecznego, teorię wartości i w ogóle teorię wartości dodatkowej, teorię rewolucji socjalnej i dyktatury proletariatu” (Plechanow). Dla nich łączenie doktryny klasyków z problematyką filozoficzną i światopoglądową było całkowicie niedopuszczalne. Według Adlera marksizm jest

...nauką o prawidłowościach rozwoju historycznego, nauką o istocie kategorii ekonomicznych i rozwoju gospodarczym społeczeństwa [...]. Jednakże teoria ta [...] nie ma nic wspólnego ze światopoglądem [...]. Marksizm jest nauką (*Wissenschaft*) [...]. Można ją łączyć tak z materializmem, jak i spirytualizmem, z jednym lub drugim światopoglądem filozoficznym, zarówno z panteizmem, jak i ateizmem¹⁷.

Podobne stanowisko zajmuje R. Hilferding dowodząc, iż marksizm jest nauką wyłącznie socjologiczną. W ostatniej swojej pracy (z 1940 r., opublikowanej dopiero w 1954 r. przez Benedykta Kautsky'ego, syna Karola Kautsky'ego) twierdzi, iż

Marks określił swoją teorię procesu historycznego jako teorię materialistyczną. To nieszczęsne wyrażenie bywało wielokrotnie źródłem nieporozumień i bezpłodnych polemik. Fakt ten można jednak wyjaśnić. Kiedy bowiem Marks odchodził od filozofii Hegla, to przez jakiś czas pozostawał pod jej wpływem; kiedy ją „zanegował”, to uznał jeszcze za możliwe wykorzystanie jej metody dialektycznej. Idealistycznej spekulacji Marks przeciwstawił swoją koncepcję materialistyczną, co w rzeczywistości oznaczało przeciwstawienie jego naukowej metody — filozoficznej spekulacji. Przedmiotem tej metody okazuje się Marksowska teoria procesu historycznego, rozumiana jako teoria socjologiczna [...]. Trzeba jeszcze raz z naciskiem podkreślić, iż ta — błędnie określana jako materialistyczna teoria procesu historycznego — koncepcja nie dotyczy ani kwestii ontologicznych, ani metafizycznych czy krytyczno-poznawczych stosunku wzajemnego ducha i materii. Dotyczy ona metody, gwarantującej możliwość naukowego poznania zdarzeń hi-

¹⁶ J. Plechanow, *Podstawowe zagadnienia marksizmu*, Warszawa 1951, s. 5.

¹⁷ M. Adler, *Marxistische Probleme...*, s. 62.

storycznych [...]. Po prostu, niemożliwe jest zaszeregowanie marksizmu do jakiegokolwiek systemu filozoficznego¹⁸.

Plechanow, Labriola i Adler należeli do nielicznych teoretyków II Międzynarodówki, którzy podkreślali wartość filozofii Heglowskiej. Stosunek伯恩штейna do Hegla najlepiej wyraża jego twierdzenie, iż Hegłowska dialektyka była „zdradzieckim elementem w doktrynie Marksa, więzami krępującymi wszelkie konsekwentne badanie zjawisk”¹⁹. Dlatego domagał się on odrzucenia dialektyki rozumianej jako całościowa wizja świata. Także pozostali reprezentanci austromarksizmu odrzucali, w zasadzie, wszelkie problemy dialektyki jako rzekomo nic nowego nie wnoszące do rozwoju teorii. Dla Adlera dialektyka była tylko stylistycznym kaprysem, dla Rennera — specyficznym żargonem. Również O. Bauer odnosił się lekceważąco do zagadnień dialektyki w pracach klasyków i Hegla.

Swoją reinterpretację dialektyki jako metody M. Adler poprzedza szeregami konstatacji, mających uzasadnić pewną zbieżność sposobów myślenia Marksa i Hegla. Z drugiej strony, Adler usiłuje wydobyć z tej całości taki element, który można byłoby dalej rozwinąć. Sądzi, iż Hegel rozumiał pod pojęciem dialektyki dwie różne sprawy: 1) dialektykę jako sposób myślenia, metodę, 2) dialektykę jako rodzaj bytu, sposób istnienia rzeczy. Natomiast u Marksa, jak sądzi, dialektyka rozumiana jest jako 1) czysta metoda myślenia, pozwalająca ujmować myślenie w jego zmienności, 2) realna sprzeczność bytu przyrodniczego i społecznego. Adler uważa więc za konieczne wprowadzenie wyraźnego rozróżnienia między dialektyką jako metodą myślenia, uwzględniającą sprzeczności w nim występujące, a realną opozycją sił czy konfliktowych procesów, które określa pojęciem „antagonizm”. Konsekwentny w swoim programie eliminowania wszelkich śladów metafizyki, odrzuca Adler dialektyczną metafizykę, w tym również materialistyczną. Polemizując w tej kwestii z Plechanowem stwierdza, iż jego teza o nierozzerwalnym związku dialektyki z materialistycznym pojmowaniem świata niczego nie rozwiązuje, przeciwnie — prowadzi tylko do ufundowania, na miejsce Hegłowskiej — materialistycznej metafizyki, „nowej metafizyki, w której rzeczy same przejęły rolę wytwórcy owego upiornego ruchu, którą u Hegla spełniał duch absolutny”²⁰. Odrzuca również tezę Plechanowa o dialektyczności bytu samego. Prawdą jest, twierdzi Adler, iż antagonizm występuje realnie zarówno w rzeczywistości przyrodniczej, jak i społecznej, lecz nie ma on charakteru dialektycznego, nie jest on rodzajem bytu

¹⁸ R. Hilferding, *Das historische Problem*, [in:] *Zwischen Zwei Stühlen. Schriften R. Hilferding 1904—1940*, Hg. St. Cora, Berlin 1982, s. 303—305.

¹⁹ E. Bernstein, *Zasady socjalizmu i zadania socjalnej demokracji*, Lwów 1901, s. 41.

²⁰ M. Adler, *Marxistische Probleme...*, s. 82.

w ogóle, lecz oznacza „po prostu istniejącą sprzeczność pomiędzy interesem własnym jednostki a społecznymi formami jego przejawiania się”²¹. Sądzi, że antagonizm należy do empirycznej strony procesu społecznego i tylko naukowe badanie może zdać sprawę z jego przebiegu i prognozować jego historyczny rezultat. Twierdzi dalej, iż u Marksa i Engelsa zaciera się stale granice między dialektyką jako metodą a dialektyką rozumianą jako antagonizm. Według Adlera, pomieszanie w tej kwestii metafizycznych przesłanek z czysto metodologicznym stanowiskiem klasyków jest źródłem błędnej interpretacji ich systemu jako materialistycznego. Dowodzi więc, iż nawet skłaniający się ku metafizyce Engels podkreśla ten metodologiczny aspekt dialektyki²². Twierdzi dalej, iż „trzeba się będzie przyzwyczaić do myśli, że Marks jest, bardziej niż dotąd mniemano, związany z filozofią Hegla metodologicznie”²³. W tym sensie, sądzi Adler, dialektyka Marksa i Engelsa nie jest jakimś gotowym schematem, który z zewnątrz zostaje narzucony rzeczom, ani też dowolną konstrukcją myślenia, jest natomiast „samoprześwietleniem rzeczywistości” w ludzkim myśleniu. Tym samym myślenie zostaje włączone w całość przyrody i wyróżnione jako coś, co posiada jednocześnie świadomość tej całości i zarazem swojego w niej wyróżnienia. Twierdzenie to napotyka jednak trudności, ponieważ u Marksa i Engelsa prawa myślenia i prawa bytu często zbiegają się. W ten sposób dialektyka zostaje podniesiona do rangi uniwersalnej zasady przyrody. Wszak to Engels twierdzi:

...ujęliśmy więc pojęcia pochodzące z naszej głowy znów materialistycznie, jako odbicia rzeczywiście istniejących rzeczy, zamiast dopatrywać się w tych rzeczach odzwierciedleń absolutnego pojęcia na określonym stopniu jego rozwoju. W ten sposób dialektyka została sprowadzona do nauki o najogólniejszych prawach zarówno świata zewnętrznego, jak i myślenia ludzkiego...²⁴

Adler sądzi, iż w ten sposób dialektyka w marksizmie zostaje zabso-lutyzowana na gruncie wcześniej założonej zasady o myśleniu określanym przez byt. Ze względu na niejednoznaczność tej zasady można ją zinterpretować również, zgodnie zresztą z Marksem, bez żadnych odniesień światopoglądowych. Powyższą zasadę należy potraktować tylko jako określoną dyrektywę badawczą u Marksa. Z uporem polemizuje Adler z Plechanowem, dla którego zasada ta nie jest tylko „dyrektywą badawczą”, lecz prawdą podstawową marksizmu.

Zgodnie z naszą materialistyczną nauką, sprzeczności zawarte w pojęciach są tylko odbiciem, przekładem na język myśli tych sprzeczności, które są za-

²¹ Ibid., s. 77.

²² F. Engels, *Ludwik Feuerbach i zmierzch klasycznej filozofii niemieckiej*, [w:] K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, t. 2, Warszawa 1949, s. 369.

²³ M. Adler, *Marx als Denker*, Berlin 1908, s. 24.

²⁴ F. Engels, op. cit., s. 368.

warte w zjawiskach dzięki sprzecznościom w istocie ich wspólnej podstawy, to jest ruchu. Według Hegla bieg rzeczy jest określony biegiem idei, według nas zaś bieg idei określa się biegiem rzeczy, bieg myśli — biegiem życia²⁵.

Dla Plechanowa ruch jako praprzyczyna wszelkiego bytu i zdarzenia staje się wyznacznikiem tegoż bytu i myślenia. To znaczy, iż dialektyka zostaje tu po prostu zidentyfikowana z ruchem i potraktowana jako właściwość bytu samego. Adler natomiast dowodził, że sprzeczność dialektyczna nie jest właściwością bytu, lecz występuje wyłącznie w procesie poznania.

Sprzeczność dialektyczna — pisał — nie oznacza współobecności wykluczających się cech, lecz równoczesne myślenie o tym, co logicznie ograniczone, i o jego negacji, to znaczy o treści z tego ograniczenia wykluczonej i o tyle mu zaprzeczającej²⁶.

Z pojęciem dialektyki związane jest ściśle pojęcie dialektycznego rozwoju. Zasadnicza staje się tu kwestia stosunku samego rozwoju w sferze myśli do rozwoju w przyrodzie i historii. Adler rozstrzyga ją w duchu transcendentnym. Rozwój właściwy jest tylko myśleniu. Także rozwój, który sam nie jest myśleniem lub też istniał przed wszelkim myśleniem — dany nam jest tylko przez myślenie. W ten sposób rozwój w przyrodzie i historii stanowi „przeniesienie dialektycznej natury procesu myślowego na same obiekty myślenia”²⁷. Przyroda i historia są więc możliwe do pomyślenia tylko przez ludzką świadomość. Oczywiście, w przyrodzie istnieje rozwój jako właściwa jej prawidłowość, ale zrozumienie tej prawidłowości rozwoju dane było człowiekowi przez uprzednie rozpoznanie samego procesu myślenia. Jeżeli myślenie pragnie ten rozwój zrozumieć, stać się samoświadomością tego rozwoju, to musi ono ten rozwój samo w sobie przejąć i jednocześnie samo siebie przedstawić jako rozwój pomyślany.

Stosunek austromarksistów do materializmu filozoficznego, ich rozstrzygnięcia w zakresie problemu stosunku wzajemnego między nauką a filozofią, nauką a światopoglądem — były uwarunkowane ich specyficznym rozumieniem marksizmu jako teorii naukowej nie mającej nic wspólnego z filozofią i światopoglądem: „Marksizm jest nauką, początkiem pozytywnej nauki o społeczeństwie, jest socjologią; nie jest światopoglądem, nie jest filozofią”²⁸. W innym miejscu Adler twierdzi: „Marksizm i socjologia to jedno i to samo, to znaczy, że marksizm nie chce być niczym innym, jak tylko nauką o prawach życia społecznego”²⁹.

Także O. Bauer odrzucał leninowską koncepcję materializmu histo-

²⁵ J. Plechanow, *Podstawowe zagadnienia marksizmu...*, s. 112.

²⁶ M. Adler, *Die solidarische Gesellschaft*, Wien 1964, s. 126.

²⁷ Idem, *Marxistische Probleme...*, s. 45.

²⁸ Idem, *Ausgewählte Schriften...*, s. 476.

²⁹ Idem, *Kant und der Marxismus*, Berlin 1925, s. 140.

rycznego i podkreślał bezzasadność łączenia marksizmu z materializmem filozoficznym. Według niego, najbardziej nadającą się do uzasadnienia marksistowskiej teorii rozwoju społecznego jest filozofia Kanta. Podejmując próbę wyjaśnienia faktycznie istniejącego związku między teorią rozwoju społecznego a materialistyczną teorią bytu i teorią poznania — O. Bauer sformułował hipotezę, wedle której połączenie marksizmu z materializmem filozoficznym należy potraktować jako specyfikę rozwoju doktryny w konkretnych warunkach Rosji. W okolicznościowym artykule poświęconym Adlerowi twierdził, iż do roku 1905 marksizm był dla burżuazyjnej inteligencji rosyjskiej teorią pociągającą — w szczególności teza, iż Rosja, na podobieństwo innych państw, musi, z konieczności, przejść w swoim rozwoju fazę uprzemysłowienia i rewolucji burżuazyjnej. Jednakże po porażce rewolucji 1905 roku burżuazja, zdaniem Bauera, oddaliła się od marksizmu w poszukiwaniu własnej ideologii.

W Niemczech zaistniały odmienne warunki w tym sensie, iż ideologia klasy robotniczej na długo wcześniej określiła swoją odrębność, a burżuazja nigdy nie była tam związana z marksizmem. Stosunek inteligencji do marksizmu był inny: nie występując bezpośrednio przeciw marksizmowi i socjalizmowi, dążyła ona do sformułowania takiej koncepcji ideologicznej, w której ramach cel ostateczny socjalizmu nie byłby związany z rewolucyjną taktyką.

Inteligencja burżuazyjna — pisał Bauer — porzuciła wulgarną krytykę Marksa, uznała historyczne i naukowe znaczenie marksizmu, dążąc jednocześnie do oddzielenia socjalizmu od jego rewolucyjnej ideologii. Nie mogąc siłą powstrzymać ruchu robotniczego, próbowała przyciągnąć proletariat na swoją stronę, nadać socjalizmowi pokojowy i nierewolucyjny charakter. Argumentów i metod dostarczała neokantyzm³⁰.

W tych warunkach, sądził Bauer, wiązanie marksizmu z materializmem nie miało istotnego znaczenia; główną areną konfrontacji teoretyków socjalistycznych i ich oponentów stała się teoria rozwoju społecznego i praktyka polityczna. Na charakter tych konfrontacji istotny wpływ miała reformistyczna orientacja ruchu socjaldemokratycznego i związane z tym procesy adaptacji tego ruchu do systemu kapitalistycznego. Według Adlera, podstawą rozbieżności między marksistami był ich stosunek do podstawowego problemu teorii materialistycznego pojmowania dziejów, to znaczy „problem stosunku materialnych i duchowych elementów oraz charakteru istniejących między nimi związków”³¹.

Marksizmowi zarzucano wąski ekonomizm, fatalizm historyczny, determinizm ekonomiczny, niedocenianie czynników wolicjonalnych.

Obrona teorii materialistycznego pojmowania dziejów — pisał Adler — będzie mało skuteczna, jeżeli jej zwolennicy stać będą na stanowisku materializmu

³⁰ *Austromarxismus: Texte zu Ideologie und Klassenkampf*, Hg. H. J. Sandkühler, Frankfurt a.M. 1970, s. 230.

³¹ M. Adler, *Marxistische Probleme...*, s. 1.

filozoficznego, wedle którego psychika wywodzi się z materii i wskutek tego nie jest zdolna wyjaśnić bezpośredniego wpływu materialnego na rozwój psychiki ³².

Adler zgadzał się z twierdzeniem, iż marksizm związany jest z materialistyczną ontologią, sądził jednak, że uznanie materialistycznych założeń w teorii wcale nie musi oznaczać jej materialistycznej interpretacji. Pojęcie „materializm”, podkreślał wielokrotnie, oznacza w marksizmie „pozytywizm”, „naukowo-doświadczalne”, „rzeczywiste”. Marksizm jest nauką o życiu społecznym i prawidłowościach jego rozwoju. Nie pyta o istotę rzeczy, lecz szuka przyczynowego wyjaśnienia zjawisk. Materializm klasyków jest

...niczym innym, jak pozytywizmem najnowszej nauki, jej ograniczeniem do przyczynowego badania rzeczywistości, którą Marks i Engels świadomie odnieśli — ze sfery przyrody i rzeczywistości biologicznej — do zjawisk życia historyczno-społecznego ³³.

Adler twierdził, iż materializm klasyków wywodził się bezpośrednio z ich negatywnego stosunku do spirytualizmu Hegłowskiej filozofii. Marksowską krytykę naturalistycznego materializmu potraktował jako wskazówkę do odrzucenia wszelkiego materializmu. Modyfikując tezę Marksa pisał: „Podstawowym błędem wszelkiego dotychczasowego materializmu jest »podstawowy błąd materializmu«” ³⁴.

Znane stanowisko austromarksistów w kwestii ich stosunku do nauki i światopoglądu jako wzajemnie wykluczających się — doprowadziło ich do eliminacji materializmu filozoficznego z marksizmu. Adler uznał swoją własną krytyczną teorię świadomości za jedynie zdolną do przezwyciężenia metafizycznej przeciwstawności materializmu i idealizmu.

ZWEI AUFFASSUNGEN DES MARXISMUS: GEORG PLECHANOW UND MAX ADLER

(Zusammenfassung)

Austromarxismus, als eine geistige Bewegung innerhalb der österreichischen Sozialdemokratie welche den Anspruch auf schöpferische Entwicklung der Theorie der Klassiker von Marxismus erhob, hat sich als Fortsetzung des Programms einer Revision verschiedener Ansichten von Klassikern der marxistischen Doktrin erwiesen. Seine Wurzel reichen in die sechziger Jahre des XIX Jahrhunderts. Von E. Bernstein und Neokantisten (H. Cohen) entwickelt, erreichte er in den Anschauungen der Austromarxisten, insbesondere in der Philosophie von Max Adler eine Gestalt, die weit vom sogenannten orthodoxen Marxismus, den konsequent vor allem Georg Plechanow vertrat, abweicht.

Übersetzt: Eligiusz Drgas

³² Ibid., s. 3.

³³ M. Adler, *Grundlegung der materialistischen Geschichtsauffassung*, Wien 1964, s. 83.

³⁴ Idem, *Lehrbuch der materialistischen Geschichtsauffassung*, 1. Bd: *Allgemeine Grundlegung*, Berlin 1930, s. 74.